

PUSZTAY JÁNOS

A KÉT E HANG ÉS A KÖLTÉSZET

KIVONAT: A tanulmány mellett érvel, hogy a magyar nyelvjárásterület nagy részén általános *e—ë* fonematikus szembenállást a költészetben is figyelembe kellene venni. Klasszikus példákat is idéz arra, hogy a jelzett fonetikai szembenállást egyébként anyanyelvjárásukból is jól ismerő költőink nem mindig vették figyelembe a rímképzéskor. A szerző úgy gondolja, hogy az újabb szépirodalmi alkotásoknak mindenképpen ügyelniük kellene erre a kettősségre, függetlenül attól, hogy azt jelölik-e írásban vagy sem.

KULCSSZAVAK: nyílt *e*, zárt *ë*, rímképzés, a zárt *ë* megőrzése

A magyar nyelvterület nagyobb részén megkülönböztetik a nyílt (*e*) és a zárt (*ë*) hangot, aminek jelentésmegkülönböztető szerepe is van, gondoljunk csak a már klasszikusnak mondható példára, a *mentek* írásképi szó négy jelentésére (*mëntëk*, *mëntek*, *mentëk*, *mentek*). Az a vita, hogy a helyesírásban is megkülönböztessük a két fonémát, úgy látszik, egyszer s mindenkorra eldőlt, amit őszintén sajnálok. Az írásképi segíthetne abban, hogy csökkenjen anyanyelvünk mekegő jellege (vö.: Mészáros 1999). Érdekes megfigyelni, hogy a köznyelvben a nyílt *e* rovására a zárthoz közeli ejtésű volt a domináns, újabban viszont, s egyre inkább a fiatalok körében – személyes tapasztalatom szerint – a nyílt, sőt nagyon nyílt (*ä*) hang használata terjed. De most nem ez az írásom tárgya.

Én – vasvármegyeiként – őrzöm a két *e* hangot. A kiejtésemben mindig, s ahol lehet, írásban is. Ha a szerkesztőség is jónak látja, írásom további részében jelölni is fogom őket, *e* betűvel a nyíltat, *ë*-vel a zártat, ahogy tettem ezt a legutóbbi szombathelyi dialektológiai szimpozionon tartott előadásomban,

s annak nyomtatott változatában is (vö. Pusztay 2024).¹ Az egyéb nyelvjárási sajátosságok jelölésével nem terhelem a kedves olvasót.

Ám nem ez volt az első ilyen lépésem. Egykori szombathelyi tanszékemén a számos könyvsorozat között volt egy irodalmi is (*Minoritates mundi – Literatura*). Ebben egyebek közt kiadtuk Sente Imre *Kalëvala*-fordítását is. Sente Imre Alsóságon született, Celldömölk mellett, és sok évtizedes külföldi tartózkodása ellenére is tökéletesen megőrizte anyanyelvjárásának sajátosságait, köztük a két *e* hangot. Megégyeztünk, hogy a *Kalëvala*-fordításban is jelölni fogjuk a különbséget.

Mintegy másfél évtizeddel később, amikor lefordítottam a szëtu époszt, a *Pëkó*-t, valamint két épikus énekét (Anne Vabarna: *Pëkó*, illetve *A leány haláldala*, *A nagy nász* – valamennyi Nap Kiadó, Budapest, 2017), kértem a kiadót, hogy – mivel az eredetiben is népnyelvi a szöveg –, legalább azzal jelëzzük ezt a sajátosságot, hogy a fordításban jelöljük a kétféle *e*-t.

*Nektëk szólok, szép lëának,
mondom szavam mindõtöknek:
në hozzatok zelniceágot,
mogyorót në messetëk lë,
zelnicétől zord lësz a láng,
mogyorótól fanyar a füst.*

*Nëm kezdek õk addig ënni,
addig ënni, addig inni,
fël nëm keltek addig a padról,
fël nëm álltak mind a drágák,
míg az apa nëm gyújtott gyërtyát.
Ëgyet tëtt a szentkép elé,
másikat tëtt a lëányért.*

(A leány haláldala)

¹ A zárt ë-k jelölésében a vasi morfológiai jellegzetességek miatt kisebb eltérések lehetnek a többi ë-zó nyelvjárástól (a szerk.).

*Mondta a lány a maga módján:
 „Méhettek én, ifjú leány,
 betérhetek hozzád, én, hajadon,
 legény, biz' kedvemre való vagy,
 bizony té is tetszél nekem,
 mindig kerestem hű társat,
 mindig akartam rendös fiút,
 nem szüntelenül szaladtál hozzám,
 nem rohanvást rontottál mellém –
 hozzám halkan lopakodtál,
 mellém mindig csöndesen táncoltál,
 engem mindig üdvözöltél,
 előttem mindig meghajoltál.”*
 (A nagy nász)

Az eposz kezdő sorai:

*Rajzolkok kérésztét keblemre,
 Jézus jelét homlokomra,
 engem Isten istápoljon,
 arany Jézus erőt adjon
 ezt a könyvet készíteném,
 énekemet énekelném.*

Fontosnak tartom a nyelvjárások értékeinek megőrzését, azok meglétének tudatosítását azokban is, akik már nem beszélnek – akárhányadik nemzedékbeli – fölménőik nyelvváltozatát. A Magyarságkutató Intézetben Pomozi Péter igazgató úr elérte, hogy az intézet a javaslat mellé álljon, és Kásler Miklós miniszter úr maga jelentette be, hogy december 1. lesz a magyar nyelvjárások napja. Az intézet nemzetközi konferenciát szervez azóta is ezen

a napon.² Az első magyar nyelvjárások napja tiszteletére (2020) kiadtunk két, vasi nyelvjárásban írt könyvecskét: Fábíán Lászlótól a *Gutaházi évszakok*, Pusztay Jánostól a *Kutyaur még más törtineték* címűt (Fábíán 2020, Pusztay 2020). Ezekben a munkákban már nem csupán a kétféle *e* hang megkülönböztetése volt a cél, hanem egyéb fontos vasi nyelvjárási sajátosságok bemutatása is. (A könyvekhez CD-melléklet is járul.) Részlet a Kutyaur *Elüőbesziédéből*:

Ezéknek a törtínetéknek a szörzőjő gyerekkori nyarajit átalába Csepregebe tüőttöttő a nasz'szülejinié, akikre íelemédett korába is nasz'szeretette emlíekszik vissza. Még a falura is, mer Cseprege akko miég nēm vuót város.

Mos má íelemédett koromba egyre töpször gondulok gyerekkori iélmiényeimre, amiket mēkpruóbátam irászba foglānyi. Ezék átalába a nasz'szüleimhő kapcsuluódnak, de irtam ollan kis törtíneteket is, amik még a szülejimhő, akik örek'korukra visszaküőtösztek Csepregebe.

Ísz'született még ez a kis profān brēviárijom, hogy amúgy a nyugati nyelvnek is segiállēn mēgmarannyi.

(Pusztay 2020: 5–6.)

Nyelvjárásban több országban is születik minőségi szépirodalom. Finnországban még doktori értékezés is készült nyelvjárásban – a nyelvjárásról. Magyarországon ennek – még? – nincs hagyománya, bár egyes művek már készültek nyelvjárásban (a fēnt említettekēn kívül légyēn elég főlemlēgetni Lakatos Dēmētēr és Sántha Attila írásait, l. pl. Lakatos 1986, Sántha 2019).

Úgy gondolom, hogy a nyelvjárások értékei közül kettőt mindenkēppen érdēmēs mēgmenteni a köznyelv gazdagítása érdékében: a kétféle *e* hangot és a szēmlēletēs szókincsēt.

2 2026-ban már a VII. Magyar nyelvjárások napja konferenciára kerül sor, a Magyarságkutató Intézet és az Anyanyelvpolók Szövetsége közös szervezésében.

Ugyanakkor számomra is világos, hogy a klasszikus magyar líra rímelési technikája csorbát szenved. Ami írásban és a köznyelvi kiejtésben rím, ha alkalmazzuk a kétféle *e* hang megkülönböztetését, már nem lesz az. Néhány példa a – Füzfa Balázs válogatta – 12 legszebb magyar versből:

*Földtől eloldja az eget
a hajnal s tiszta, lány szavára
a bogarak, a gyerekek
kipörögnek a napvilágra;
a levegőben sémme pára,
a csilló könnyűség lebeg!
Az éjjel rászálltak a fákra,
mint kis lepkék, a levelek.*
(József Attila: Eszmélet)

*Letörleni véle könnyűimet érted,
Ki könnyeden elfeledéd hivedet,
S e szív sebeit bekötözni, ki téged
Még akkor is, ott is, örökre szeret!*
(Petőfi Sándor: Szeptember végén)

*„Aztán – no, hisz úgy volt! aztán elesett!
Zászlós kópival hősz Ali temetté;
Itt nyugszik a halmon, – rövid az eset –;
Zengjétek Alit ma helyetté!”*
(Arany János: Szondi két apródja)

*Mindig így volt e világi élet,
Egyszer fázott, másszor lánggal égett;*
(Vörösmarty Mihály: A vén cigány)

*Ismeríték az évek vonulását,
az évekét a gyűrött földekén?
És értitek a mulandóság ráncát,
ismeríték törődött kézfejem?*

*Az éjszakát, a hidegét, a gödröt,
a rézsut forduló fegyencfejet,
ismeríték a dermedt vályukat,
a mélyvilági kint ismeríték?*

*Nëm értëm én az emberi beszédét,
és nëm beszélëm a tē nyelvedet.*

*Látja Isten, hogy állok a napon.
Látja árnyam kövön és kerítésén.
Lélekzet nélkül látja állani
árnyékomat a levegőilen présben.
(Pilinszky János: Apokrif)*

*Hűvös és öreg az este.
Remëg a venyige testë.*

*A dér a kökényt megestë.
Hűvös és öreg az este.
(Weöres Sándor: Valse triste)*

*ott emlékektől terhes fejedet
a márványföldnek elcsüggeszthetëd
(Babits Mihály: Esti kérdés)*

*köröttem a családi fészëk,
a szájakon lágy, álombeli mézëk,*

*s amint botorkálok itt, mint a részeg,
 az ablakon kinézék.
 de – mondhatom – ha így reá meredhetsz,
 minden lakás olyan, akár a ketréc.*

*s most néznek engem, aki ide estem
 és állok egy ablakba, Budapestén.*

*valami rébbent,
 oszolni kezdett a vendégsereg fent,*

*Nézd csak, tudom, hogy nincsen mibe hinnem
 s azt is tudom, hogy el kell mennem innen [...]
 (Kosztolányi Dezső: Hajnali részegség)*

De idézhetők példák a csángó költő, Lakatos Demeter verseiből is (a zárt *e*-t én jelöltem még):

Csángú hejgetés

*Senkit nem felejtünk el,
 Azt tudjuk, hogy úgy is kell.*

*Szültüljetek (=furulyáljátok) legínyék,
 Örüljetek jó kedvnek,*

Szép a falum

*Szüretéket nem felejtém
 ott nálunk a faluba,
 téli östéket dét (= amikor; amint) mentem
 leányozni a fonóba.*

Kedves üsmeretlen testvér

*Ezután jónek jobb üdűk, tudja még,
örökké a hideg után jön a meleg.*

*Mindenkinek jót kívának, kedvesem,
nem nagyon tudok én írni helyesen...*

A két *e* hang megkülönböztetését ismerők és használók a helyesírás megváltoztatása nélkül is tudják, melyik helyzetben melyik hangot kell ejteniük. Hogy megőrződjenek az íráskép alapján tökéletes rímek a kiejtésben is, az előadásmódot – s ezt saját tapasztalatból mondhatom – köznyelvesítik.

Jó volna, ha – akár írásbeli jelölés nélkül is – a rímeket alkalmazó költők, akiknek nagy részé származásánál fogva ismeri a két *e* hang különbségét, eleve annak figyelembe vételével írnák verseiket.

Hivatkozott irodalom

- Fábián László 2020: *Gutaházi évszakok*. Savaria University Press, Szombathely.
- Lakatos Demeter 1986: *Csángó strófák*; ELTE–MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Mészáros András 1999: *Igényös (ë-ző) kiejtési kyszótár*. Gondos Bt. Nemzeti Könyvesbolt, Dabas.
- Pusztay János 2020: *Kutyaur még más történetek...* Anyanyelvapolók Szövetsége, Budapest.
- Pusztay János 2024: A nyelvjárásokhoz való (v)iszony. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VII. dialektológiai szimpozion*. Savaria University Press, Szombathely. 333–338.
- Sántha Attila 2019: *Hogyan menjünk radinába lérhez?* Előretolt Helyőrség Íróakadémia, Budapest.
- Vabarna Anne 2017: *A leány haláldala – A nagy nász* (Két szetu epikus ének). Nap Kiadó, Budapest.
- Vabarna Anne 2017: *Pekó. Szetu eposz*. Nap Kiadó, Budapest